

Світельська-Дірко С.В. Казка як важливий чинник формування світоглядних орієнтацій учасників освітнього процесу // Інноваційні підходи до виховання студентської молоді у вищих навчальних закладах : матеріали Міжнар. наук.-практ. конференції (м. Житомир, 22-23 травня 2014 р.) / За ред. О. А. Дубасенюк, В. А. Ковальчук. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2014. – С. 366-373.

*Світельська-Дірко С.В.,
здобувач кафедри педагогіки
(Житомирський державний університет ім. Івана Франка;
Новоград-Волинський колегіум)*

КАЗКА ЯК ВАЖЛИВИЙ ЧИННИК ФОРМУВАННЯ СВІТОГЛЯДНИХ ОРІЄНТАЦІЙ УЧАСНИКІВ ОСВІТНЬОГО ПРОЦЕСУ

Як зазначають українські науковці, збирання та видання народних казок в Україні фактично почалося з ХІХ століття. Як і в інших європейських країнах, пише Л. Дунаєвська, важку відповідальну працю по збиранню і вивченню народної творчості взяли на себе письменники, передові діячі культури. Серед них такі відомі імена як Іван Рудченко, Павло Чубинський, Іван Манжура, Борис Грінченко, Володимир Гнатюк, Іван Франко та інші. Вже на початку ХІХ століття українські казки творчо переосмислювалися в оповіданнях, переспівувалися у віршах. Значний внесок в цьому плані зробили такі відомі майстри художнього слова як Г. Квітка-Основ'яненко, Й. Бодянський.

Соціального звучання набрали казки в працях Марка Вовчка, Степана Руданського, Івана Франка, Лесі Українки. До мотивів народної творчості і, зокрема казки, постійно зверталися такі митці слова як Наталя Забіла, Павло Тичина, Іван Нехода, Анатолій Шиян та інші [3, с. 16].

Важливу духовну насагу у процесі формування світоглядних орієнтирів несуть «Бабині казки» Бориса Антонечко-Давидовича, де казкові сюжети переплітаються з реальністю і виконують практично роль реальних настанов поведінки людини [1]. Теплом, ніжністю до всього живого проникнуті казки оповідання та повісті Лариси

Письменної. В них розкрита правда життя, часто жорстка, на перший погляд невинуватана, але з іншого боку глибоко раціоналізована важкими ригорами життя. Ірина Шкаровська тепло пише про письменницю: «Вона тонко відчуває природу [цим позначені всі без винятку її книжки], любить звірів і вміє прищепити дітям любов до всього живого. Робить вона це ненав'язливо, легко, невимушено, наче веде з хлопцями і дівчатками неквапливу та щиру розмову» [9, с. 7].

Сьогодні ролі і місцю казки в духовному житті суспільства присвячено як у вітчизняній так і зарубіжній літературі значна кількість наукових праць, але предметом нашого дослідження є висвітлення казки як засобу формування світогляду не взагалі, а в освітньому процесі, адже саме тут найбільш її вагоме місце у формуванні світоглядних орієнтацій школярів, особливо в початкових класах. При цьому попри великий масив літератури стосовно різних сторін казки, сьогодні назріла нагальна необхідність в розробці спеціального психолого-педагогічного напрямку, який би займався проблемою навчаючої казки, адже в умовах глобалізації, її роль незмірно зростає. Цей ріст детермінований редукційними проявами релігійних та міфологічних інститутів ознакою чого є раціоналізація всіх сфер суспільного життя і, особливо, формування особистості молодших школярів. Зазначимо, що ця проблема стояла і стоїть в полі уваги педагогів, психологів, філософів, культурологів.

Формування особистості школярів молодших класів засобами казки, наголошують в своїх працях Х. Андерсен, І. Бех, О. Вознюк, І. Березовський, Л. Дунаєвська, розпочинається вже з першого класу, але особливо активно воно відбувається на переломі 4-х – 5-х класів. У працях цих вчених прослідковується ідея, що в процесі навчання дитина постійно збагачує себе враженнями оточуючого її світу, побаченим, почутим тощо. Казка, як зазначають вищевказані вчені виконує узагальнюючу роль і ці враження набувають систематизованої форми. В працях цих вчених наводяться багато прикладів як розрізнені почуття, явища, набирають персоніфікованої форми, стають зримими, чуттєво-наочними.

Широко і глибоко подані проблеми формування української усної творчості і місце в ній казки в підручнику «Українська усна народна творчість», авторами якого є М. Лановик і З. Лановик.

Говорячи про роль і місце казки в формуванні світоглядних орієнтацій не варто обмежуватись суто «казковим матеріалом».

Такими джерелами є і інші джерела, в тій чи іншій мірі споріднені з казкою. Як слушно зазначають Маряна і Зоряна Лановики, мотиви казок зустрічаються вже в проповідницькій і полемічній літературі як ілюстрації до дидактичних та моральних настанов. Зокрема у І. Галятовського, творах І. Вишенського, Радивиловського, Ф. Прокоповича та ін. зустрічається казковий матеріал спрямований на формування світогляду людини. З казковою прозою споріднена творчість Г. Сковороди: «Басни Харьковские». В «Енеїді» І. Котляревського головному її героєві Енею допомагають чудодійні предмети-помічники; гілка золотої яблуні відкриває шлях до пекла; зустріч Енея з Сівіллою відбувається у стилі народного епосу традиційної картини зустрічі героя з Бабою-Ягою у хатці на курячій ніжці тощо [5, с. 477].

Як зазначають дослідники казок, казка іноді перегукується своїм змістом із міфом. Зазначимо, що ряд вітчизняних та зарубіжних учених, опираючись на дослідження Дж. Фрезера, притримується думки, що казка тісно пов'язана з обрядом, ритуалом тобто з міфом, тому вона зберігає давні форми мислення, трактування дійсності, магічно-ритуальні погляди. На походження казки з міфу вказував й В. Гнатюк. Він наголошував: «Коли у ХІХ ст. учені звернули увагу на казки, зараз винирнуло питання, звідки вони взялися і як пояснити велику подібність поодиноких казок у різних народів. Зразу уважали їх за винахід середньовічних трубадурів та арабів. Потім висловлювали погляд, що міфологія одної епохи переміняється в поезію дальшої епохи, а поезія в казки ще дальшої. Тому *казки належить уважати за наймолодшу форму міфів.*» (курсив наш. – С. Світельська-Дірко). Опіраючись на дослідження братів Грімм, М. Міллера та теорію Бенфея, В. Гнатюк вважав, зазначають Маряна та Зоряна Лановики, що українські казки належить уважати за останки тих давніх арійських міфів [5, с. 426]. На спорідненість казки і міфу вказує і Л. Білецький у праці «Основи української літературно-наукової критики».

Учений зазначає, що у казці правда «не є зовнішнього змісту; в ній правда внутрішня, ідеальна, як відблиск релігійної ідеї, що перейшла від первісного міфу. Через те в ній фантазія вільніша... Отже казка є ніщо інше, як старовинні міфи, що витворилися і перейшли на землю ще за часів індоєвропейських. Міфічне зерно зосталося цілим як головний мотив, як сенс казки. Казка має космополітичне значення. Критерієм дослідження казки є

порівняльна міфологія; метод дослідження міфології казок – порівняльна» [2, с. 247].

Відомо, наголошує Андрій Білецький, що в кожного народу від найдавніших часів його існування зберігаються перекази, де справжнє, історичне переплітається з вигаданим. У них дійовими особами виступають не лише звичайні люди, але й казкові істоти, витвори багатющої народної фантазії: безсмертні боги, демони, напівбоги, могутні герої, небувалі тварини, велетні, карлики, всякі потвори. Згадаймо, наприклад, кентаврів – напівлюдей-напівконей з грецьких міфів, крилатого коня Пегаса, Сфінкса – левицю з жіночою головою, Химеру і т.д. У міфах, зазначає А. Білецький, відбуваються найнеймовірніші події-чудеса. Люди незвичайним способом перетворюються на тварин і на рослини [2, с. 6].

Вказуючи на міф як одне з джерел дисертаційного дослідження необхідно, вважав дисертант, провести все-таки демаркаційну лінію між цими жанрами народної творчості і тут ми спиралися на думку вже вказаного нами вище доктора філологічних наук Андрія Білецького.

У «Передмові» до «Міфів Еллади» зазначається, що міфи склалися в різних народів у сиву давнину, на перших ступенях розвитку людської культури, ще до винаходу письма, до того як з'явилася наука. Їх можна розглядати як наївні спроби пояснити явища дійсності, що оточували первісних людей, як спроби витлумачити причини і наслідки цих явищ. Ми відрізняємо міф від літературного оповідання, навіть зовсім фантастичного, наголошує А. Білецький, бо у *міфа не було автора [курсив наш. – Світельська-Дірко С.]*, якоїсь однієї людини, щоб його вигадала. Міф – *наслідок колективної творчості* первісного племені. Міф ми *відрізняємо й від дитячої казки, бо він не призначався для дітей* і в його правдивість вірили як ті, хто його переказував; так і ті хто слухав переказ. Нарешті, міф ми відрізняємо й від *власне історичного оповідання* [2, с. 5].

Глибокою і змістовною працею стосовно спорідненості казок і міфів є книга «Міфи України» зкомпоновані згідно книги Георгія Булашова «Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях». У ній слушно стверджується, що однією з найхарактерніших особливостей світогляду взагалі будь-якого народу є антропоморфізація не лише стихій, сил природи, а й тих явищ, які через незнання законів, причин їхніх та наслідків були для

нього незрозумілі [6, с. 166]. Тож не випадково на першій сходинці розвитку народного життя явилися божества добрі і лихі, світлі і темні – залежно від характеру їхнього впливу на людину. Поряд з антропоморфізацією сил і явищ природи відбувалася антропоморфізація деяких сил соціального характеру, які викликали в народі певні подиви детерміновані своєю загадковістю і як іноді здавалося причинно-наслідковими проявами. До таких належить поняття Доля, яке в українських [і не тільки] казках займає одне з чільних місць. Зазначимо, що література про Долю доволі багата. Ще в 60-х роках ХІХ ст. професор О. О. Потебня надрукував досить ґрунтовну статтю «Про Долю та споріднених про неї істот», заснованих на народних казках, легендах, піснях, прислів'ях і т.д. О. Потебня розглядав різні назви Долі : «щастя», «лихо», «біда» тощо [6, с. 166-167]. Глибокими, змістовними дослідженнями про Долю характеризуються дослідження академіка А. Н. Веселовського в його праці «Розвідки у галузі руського духовного вірша». На Україні в народних оповіданнях, казках тощо Доля іноді прибирає назву Талан, і при цьому кажуть, що неодмінно в кожній людині є свій Талан. В одній людині його є забагато і вона безмірно щаслива, в іншій замало і така людина хоче покращити свій стан та їй це важко вдається. Випукло розкрита суть казки порівняно з билинами, загадками тощо в книзі «Хрестоматія по фольклору» складена Ф. М. Селивановим [8]. Казка, стверджується в «Хрестоматії по фольклору», як і билина, поговорка, загадка та інші види усної народної творчості називають фольклором, тобто народна мудрість, народне знання. Так як роман, повість, поема, ліричний вірш – жанри літератури так і казка, билина, поговорка, загадка – жанри фольклору. Твори літератури поширюються з допомогою книги, тоді як фольклор – усно. Але, як зазначається в «Хрестоматії з фольклору», фольклор появився задовго до літератури і випрацював свою систему художніх засобів, яка сприяла збереженню і передачі твору [8, с. 5].

Спираючись на сучасну наукову літературу нам вдалося визначити творчий зв'язок з поколіннями в змісті казкового жанру. Як слушно зазначається в праці «Міфи України» два крайні віхи людського життя – дитинство і старість – зустрічаються в казці: покоління, яке відходило, переповідало переказ поколінню, яке народилося. Дідусь або бабуся розповідають казку і повчають – діти слухають і навчаються. Перші пригадують в казці минуле – другі

гадають по ній про майбутнє; а зміст самої казки захоплює: чудесні подвиги богатирів, різні битви і жахи й на завершення, як бажаний вінець тривогам, одруження з красунею-царівною з цілим царством у посаг; ідея казки – та прекрасна середина людського віку, та бадьора змужнілість, яка для дітей ще недоступна, як віддалене прийдешнє, а для старих-оповідачів є вже безповоротним минулим, - той ідеал, який за всіх віків переносив людину з дійсності до чогось кращого і досконалішого і який у казці так наївно обіцяє різні нездійсненні дивовижи [6, с. 18].

Аргументовано інтерпретується зміст і роль казки в формуванні свідомості світоглядних орієнтацій людей в тому числі і школярів Л. Дунаєвською в книзі «Українські народні казки» [3; 4]. Велике виховне навантаження несе на собі збір казок І. Франка під назвою «Коли ще звірі говорили». Великий українець І. Франко, іменем якого названі численні навчальні заклади [в тому числі і Житомирський державний університет] здійснив як виразилась Л. Дунаєвська, «блискучу інтерпретацію всесвітньовідомої теми так званого плутовського роману про лиса, до якої ще в XII столітті звернулися французькі, а пізніше західноєвропейські письменники багатьох національностей» [3, с. 12]. За останні десятиліття значний казковий матеріал з яскравовираженою світоглядною проблематикою накопили О. Вознюк, М. Возняк, Г. Сухобрус, В. Юзвенко, І. Березовський (якому, як зазначає Л. Дунаєвська належить перше наукове видання казок про тварин), В. Бойко, О. Бріцина та ін. Надією як на невмирущий пласт фольклору світіться праці В. Бандурака, Л. Демяна, І. Чендея, М. Івасюка тощо. Як зазначають чисельні дослідники казкового епосу, казки за своїм жанром діляться на три групи: *культово-анімістичні (міфологічні) казки*, де найбільшу групу складають казки про тварин; *соціально-побутові казки*; *чарівні (героїчні) казки* [5, с. 407-474; 10, с. 3-10].

При цьому найбільшу групу казкового народного епосу складають чарівні (героїчні) казки. Інколи їх ще називають фантастичними [5, с. 426]. Вони носять виразний історичний характер. Герої цих казок мали реальних прототипів, таких людей було багато як в княжих дружинах так і серед поодинокіх лицарів. Проте не тільки героїчні казки, наголошують вчені, формують позитивні світоглядні орієнтири, але чарівні казки включають в себе такі, що майже позбавлені або й зовсім позбавлені героїки. Наприклад, це твори типу «Дванадцять місяців», «Лускунчик», «Про

дідову та бабину дочку» тощо. В цих казках основною героїнею чи героєм постає знедолена людина, яка зазнає кривд в родинному колі і отримує підтримку з боку випадкових добрих людей чи казкових персонажів.

Спираючись на мотивацію цього жанру казок, слід наголосити на позитивний характер світоглядних орієнтирів. Так, наприклад, коли якась дія спрямована на досягнення добра, то засоби, які б вони не були не засуджуються. Помічник головного героя (тварина, птах, Баба-яга) сприймаються позитивно, навіть якщо завдає шкоди іншим персонажами казки (суб'єктам зла). Зазначимо, що такий підхід був характерний дохристиянській ментальності людей. Отже, формування світоглядних орієнтацій в окремих казках набирало дещо іншого змісту ніж в казках християнської доби. І якщо в казках епохи християнства домінує засада прощення ворогам, то в дохристиянських казках головний герой («свій») виходить переможцем зі світу «чужих» або «мертвих» [5, с. 428-430].

І зміст перемоги не може бути паліативним. Він однозначний.

Уже понад 150 років світ захоплюється казками Ханса Крістіана Андерсена. Написані вони, в основному в культово-анамістичному [міфологічному] і соціально-побутовому жанрі. К.Паустовський писав про автора, коли він ще був на зорі свого дитинства: «У всій небагатій різноманітності людей, незначних подій, фарб і звуків, які оточували тихого хлопчика, він (*Андерсен. – Світельська-Дірко*) находив поводи для того, щоб видумувати незвичайні історії».

Поки що він був дуже малим, щоб рішитися розповідати ці історії дорослим. Рішучість прийшла пізніше. Тоді вияснилося, що ці історії називаються казками, дають людям причину для розмірковувань і роблять їх дуже щасливими» [7, с. 6].

Відтак, нині казка є одним із головних чинників формування світоглядних орієнтирів школярів молодших класів. Проста й доступна за змістом, лапідарна за формою, вона готує школяра до розуміння і утвердження в його свідомості добра, виробляє світоглядний імунітет проти всіляких форм лицемірства, несправедливості, знущань над бідними і знедоленими. Казка – це заклик до віри в торжество справедливості, гуманізму. І цю ідею пронесли через віки видатні творці і збирачі казок.

Література:

1. Антоненко-Давидович Ч. Б. Бабині казки. – Львів: Каменяр, 1991. – 152 с.

2. Білецький Л. Основи української літературно-наукової критики. – К.: Либідь, 1998. – 247 с.
3. Дунаєвська Л. Українські народні казки. – К.: Веселка, 1992. – 366 с.
4. Дунаєвська Л. Скарб нашого дитинства // Золота книга казок. – К.: Веселка, 1990. – 430 с.
5. Лановик М., Лановик З. Українська усна народна творчість. Підручник. – 4-е вид. – К.: Знання-Прес, 2006. – 591 с.
6. Міфи України. – К.: Вид-во «Довіра», 2003. – 383 с.
7. Паустовский К. Великий сказочник // Ханс Кристиан Андерсен. Сказки, рассказанные для детей. – Одеса: Маяк, 1993. – 400 с.
8. Селиванов М. Хрестоматия по фольклору. Книга для школьников. – М.: Просвещение, 1972. – 304 с.
9. Шкаровська І. Твій добрий друг // Письменна Лариса. Тисяча вікон і один журавель. – К.: Веселка, 1984, – 509 с.
10. Юзвенко В.А. Чарівний світ народної оповідальної творчості // Українські народні казки, легенди, анекдоти. – К.: Вид-во ЦК ЛКСМУ Молодь, 1989.